

УДК: 94:341.485]»1932/1933»:1993–1995»Нолл
 DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2022/2.2>

Боряк Т.Г.

Київський національний університет
 імені Тараса Шевченка

УСНА ІСТОРІЯ ГОЛОДОМОРУ В ПРОЄКТІ ВІЛЬЯМА НОЛЛА «ТРАНСФОРМАЦІЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА»: ПРИГАДУВАННЯ ВЕЛИКОГО ГОЛОДУ В 1990-Х РОКАХ

У статті вивчається доробок групи етнологів та істориків як результат масштабного проєкту, що провадився в Україні під керівництвом американського антрополога Вільяма Нолла у 1993–1995 рр. Зазвичай збирання усноїсторичних свідчень відбувалося кількома шляхами – це надані свідчення очевидців голоду, власноруч записані самими учасниками тих трагічних подій або матеріали їх інтерв'ювання. Чим збір подібних свідчень був організований раніше, тим ціннішими стають отримані свідчення, адже тоді своїми спогадами діляться безпосередні очевидці, які під час голоду були дорослого віку. Саме тому доробок В. Нолла про трансформацію українського села набуває особливої ваги. Враховуючи, що питання про події 1932–1933 рр. не були залучені до переліку обов'язкових, отримані в ході інтерв'ювання відповіді є неспростовним доказом того, наскільки глибоко в пам'яті українських селян вкорінилися трагічні події голоду. У контексті розмови про інші аспекти селянського життя вони раз у раз згадували й про них. Іншим чинником, що збільшує вагу свідчень, є ранній запис, що датується першою половиною 1990-х рр., коли в інформаційному полі дані про голод були фактично відсутні. У статті розглянуто контекст, в якому очевидці починали згадувати про голод, а також змістовий аспект наданих наративів. Подано порівняльний аналіз інтерв'ю, записаних групою Нолла та інтерв'ю, записаних у ході інших подібних усноїсторичних проєктів. У результаті в оповідях респондентів виділено вісім змістових блоків: колгосп та одноосібники; обшуки; причини голоду; активісти; смертність; канибалізм; стратегії виживання; їжа. Проаналізований наратив засвідчує подібність із наративами інших усноїсторичних джерел, опублікованих протягом наступних років. Розглянуто методичні підходи в організації тематичних інтерв'ю. Вказано на важливість співучасті інтерв'юера в розмові; наведено приклади, коли внаслідок його пасивної поведінки, утримання ним від постановки додаткових питань, цілі пласти інформації про голод були втрачені. Підкреслено, що таке часте звернення до тематики голоду в ході розмови на іншу тему свідчить про травматичність досвіду проживання Голодомору.

Ключові слова: Голодомор, усна історія, В. Нолл, 1990-ті, інтерв'ю.

Постановка завдання. Станом на кінець 2010-х рр. через відхід покоління безпосередніх очевидців голоду можна було загалом говорити про завершення формування масиву усноїсторичних джерел з тематики Голодомору. З того часу історики отримали можливість перейти до осмислення накопиченого масиву свідчень, зокрема його кількісних, якісних, змістовних та географічних параметрів.

За основу нами обрано наратив про голод – таким, яким він був зафіксований в одному із перших в Україні усноїсторичних проєктів, організатором якого в 1993–1995 рр. став американський антрополог Вільям Нолл. Результатом масштабного дослідження, метою якого було вивчення трансформації українського села 1930-х рр., стало формування великого масиву усноїсторич-

них свідчень. Це було чи не перше в незалежній Україні професійно організоване та проведене «польове» дослідження усної історії селянства міжвоєнного періоду. Йдеться про застосований методологічний інструментарій, підготовлений комплексний питальник, вибірку респондентів. Зауважимо, що питальник, за яким працювала група дослідників, не містив позицій про події 1932–1933 рр. Втім у кінцевому підсумку виявилось, що під час проведення інтерв'ю групі Нолла вдалося зафіксувати значний блок достовірних оповідей про Голодомор в Україні.

Метою дослідження є розгляд змістовного аспекту наративів, зібраних групою етнологів та істориків під керівництвом американського антрополога Вільяма Нолла упродовж 1993–1995 рр., провести порівняльний аналіз

інтерв'ю, записаних ними та інтерв'ю, зафіксованих під час виконання інших тематичних усноісторичних проєктів.

Аналіз джерел і літератури. Джерелами дослідження є понад 300 інтерв'ю (із 429-ти), записаних у 1993–1995 рр. і опублікованих В. Ноллом у книзі «Трансформація громадянського суспільства: Усна історія української селянської культури 1920–1930-х рр.» (1999) [4]. У середині 2010-х рр. частину цих усноісторичних джерел (126 записів) було удоступнено на сайті Саскачеванського університету (Канада) за ініціативою Наталії Ханенко-Фрізен – канадської антропологині українського походження [7]. У 2012 р. за її участі створено онлайн-архів проєкту, де представлено колекцію аудіозаписів з проєкту Нолла [дет. див.: 6]. Варто відзначити, що проведена польова дослідницька робота й через десятиліття не втратила своєї актуальності. Особливий інтерес становлять методологічні підходи самого керівника В. Нолла [див. дет.: 4, с. 17–34, 14–15, 512–522, 181–185]. Українська історикня Т. Пастушенко, яка займається тематикою Другої світової війни, вказувала на важливість доробку колег в контексті застосування антропологічного інструментарію до проведення історичних досліджень, цінності джерел та досвіду оцифрування отриманих інтерв'ю [6, с. 215].

Виклад основного матеріалу. Проєкт В. Нолла, що первісно планувався як суто етнографічний (за термінологією початку 1990-х рр.), насправді випередив свій час. Значною мірою це вдалося завдяки творчому поєднанню традиційної етнографічної та новітньої, антропологічної методології [6, с. 214]. Так сталося, що на початковому етапі опитування респондентів проводили науковці, які репрезентували західну методологію, невдовзі до збирання матеріалів долучилися професійні українські етнологи, які мали солідний досвід польової роботи. Відомо, що загалом було проведено 429 сеансів запису інтерв'ю від 310 респондентів Центральної та Східної України, близько 100-та інтерв'ю з різних причин до книги не увійшли [4, с. 512–513]. Важливою перевагою проєкту, порівняно з іншими, стала ретельна транскрипція оповіді респондента, без її редагування та препакування.

Як вже згадувалося, команда В. Нолла в своїй польовій роботі спиралася на комплексний (309 позицій, ще 11 було винесено на розсуд інтерв'юєрів) питальник. На початку проєкту вирішальну роль у його складанні відіграли етнологиня М. Гримич та філолог за освітою І. Осташ

(тоді співробітники НАН України), з часом до справи долучилися й інші учасники проєкту. Передбачалося, що питальник стане основним інструментарієм для побудови «довгої й серйозної розмови» [4, с. 512]. Прямих питань про голод він не містив, проте ініціатива інтерв'юєрів не обмежувалася.

Аби зрозуміти мотиви, що спонукали Нолла приглушити історію Голодомору, натомість зосередити вістря проєкту на проблемі примусової трансформації селянської культури 1920–1930-х рр. (з наголосом на катастрофічні наслідки колективізації – тотальну руйнацію традиційної культури), треба розуміти загальну ситуацію в західному академічному середовищі на початок 90-х рр. Це був час, коли СРСР як імперію зла було зруйновано; на його місці народжувалася нова демократична Росія, отже, займатися відверто антирадянською (антиросійською) проблематикою було до певної міри справою невдячною, – наукова спільнота намагалася дистанціюватися від прямого протистояння із Советами.

Через можливі звинувачення у прихильності до «українського націоналізму» пересічна американська наукова спільнота на загал намагалася не заглиблюватися й в суто українські студії. Треба було мати достатньо поважний академічний статус (як, наприклад, англо-американський історик Роберт Конквест), аби наважитися відкрито зайнятися вивченням Голодомору в Україні. Документи з цієї проблематики тільки-но починали розсекречувати, публікації величезного масиву матеріалів, що викривали злочин геноциду проти українського народу, ще були попереду, хоча сама ця проблема упродовж десятиліть оприявлювалася на Заході в українському еміграційному середовищі і відповідному медійному просторі. Так само як розуміння механізму, часових рамок, специфіки голоду. Не виключено, що залучення нарративу про трагедію українського селянства розглядалося як вихід за рамки обраної теми і потребувало би більших часових та фінансових вкладень у роботу. Загалом же питання вибору американським антропологом об'єкту дослідження є делікатним і не має вичерпної відповіді. Зрештою, сам керівник та учасники проєкту можуть або підтвердити, або спростувати висловлені припущення.

Натомість цілком впевнено можемо говорити про унікальність проєкту. Треба взяти до уваги той факт, що наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. в Україні відбулась «архівна революція», що відкрила науковцям значні масиви раніше недоступ-

них джерел. Увага істориків передусім була прикута до офіційної документації. Тож до усної історії як інструменту досліджень та різновиду історичного джерела дослідники висловлювали певну упередженість [4, с. 15]. В Україні перші наукові форуми, на яких було заявлено про існування «oral history» як напряму соціально-гуманітарних досліджень й окреслено перспективи його розвитку, відбулися не раніше 1994 р., а про інституалізацію цієї методики наукових досліджень в межах країни можна говорити лише від 2006 р., коли було утворено Українську асоціацію усної історії [5, с. 233].

Отже, команда Нолла у складі десяти науковців, кістяк якої складав київський Центр досліджень усної історії та культури, розпочала збирання польових матеріалів за заявленою тематикою від 1993 р., і далі упродовж двох років інтенсивно їх поповнювала. Отримані дані із усної історії Голодомору мали надзвичайну вагу. Тут далися взнаки кілька факторів. Передусім, це застосування науковцями західної методики суцільної фіксації усних свідчень та частково – т. зв. *включеного спостереження*, що надавало можливість спостерігати явища історії в їх спонтанному функціонуванні. Це передбачало відсутність постановки під час інтерв'ю формальних питань, у даному випадку – з тематики голоду, дотримання принципу повної, без лакун, фіксації оповіді в природній атмосфері, в живому комунікативному потоці [дет. див.: 1, с. 29]. Повсякчасна присутність ширшого контексту подій 1920-х – 1930-х рр. «примушувала» респондентів самим, без зовнішнього втручання, свідчити про голод. Згадки про ці трагічні події могли також виринати в пам'яті респондентів як спонтанно, так і у відповідях на запитання інтерв'юєрів з іншої тематики. Важливо врахувати той факт, що записування свідчень за планом проєкту Нолла розпочалося на початку 1990-х рр., коли в Україні відомості про упокорення селян голодом ще тільки-но пробивалися до суспільної свідомості [6, с. 216]. На той час спогади очевидців оприлюднювалися лише у чергові роковини трагедії у районній пресі та радіопередачах. Саме тому вплив інформаційного поля на пригадування респондентами голоду був мінімальний. В кінцевому підсумку, за словами самих учасників проєкту, вони несподівано отримали «хвилюючі та емоційні свідчення про цю катастрофу» [4, с. 181].

Українські етнологи й культурологи (зокрема Валентина Борисенко, Марина Гримич, Віра Зайченко, Галина Корнієнко, Микола Корнієнко,

Ліда Лихач-Нолл), які підключилися до проєкту, при проведенні інтерв'ю деякою мірою уже направляли оповідь респондентів про голод 1933 р. за допомогою уточнюючих питань. Проте варто враховувати той факт, що по мірі розгортання роботи «в полі» безпосередні очевидці голоду поступово відходили у вічність, їм на зміну приходили їхні діти, а отже інформація «із перших рук» втрачалася. Водночас тогочасне інформаційне поле почало наповнюватися відомостями про трагічні події 1932–1933 рр. інтенсивніше, що, як слушно зазначав історик Г. Касьянов, «...не може не впливати також на свідомість і способи пригадування тих, кого можна вважати безпосередніми свідками голоду 1932–1933 років» [3, с. 37–38].

Для зручності роботи дослідників з матеріалом проєкту джерела було поділено по шести розділах. Переважна більшість згадок про голод трапляється у розділі «Колективізація» (Розділ 3, матеріали 31-го інтерв'ю); кілька пригадувань виявлено розділах «Колгосп: економічне життя колгоспників» (Розділ 4); «Розваги та ритуали до і після колективізації» (Розділ 6); «Занепад громадянського суспільства: підсумки» (Розділ 7). Як впливає із опублікованих текстів, перед респондентами ставилися питання загального характеру: чи був голод; голод 1933 р.; чи пам'ятає респондент голод; чи пережила голод родина. Загальні міркування про голодні роки містяться в інтерв'ю, зокрема записаних Л. Лихач-Нолл, В. Нолл, М. та Г. Корнієнками, А. Палагнюк, В. Паскаленком, Л. Новиковою, В. Борисенко. Були і вузькотематичні питання: що люди думали про голод (Л. Лихач-Нолл та В. Нолл); скільки померло людей (Л. Лихач-Нолл та В. Нолл, М. Корнієнко); як годували в колгоспі (Л. Лихач-Нолл та В. Нолл); чому був голод (Л. Лихач-Нолл та В. Нолл, Л. Новикова); чим харчувались (Л. Новикова); де перебував респондент під час голоду (В. Паскаленко). Найбільше тематичних питань поставила Г. Корнієнко: чи були випадки канібалізму; чи були дитячі ясла; якою була смертність між жінками і чоловіками; чи можна було рибу ловити тощо [див.: 4, с. 185–194].

Як впливає із наявних матеріалів, пригадування голоду було прив'язане в пам'яті респондентів передусім до початкового етапу створення та функціонування колгоспів, а також опору з боку одноосібників. Так, Л. Лихач-Нолл запитала, чому респондентка записалася до колгоспу у 1933 р. Остання відповіла: «А тоді ми уже пішли в колхозу тридцять третім годі, після голодовки...

Ну, в тридцять третім голод був, чоловік тоді прийшов додому, у Маріуполі був, а тоді прийшов. Тоді ж уже люди померли, а була ж робота, косили на полі, в'язали...». На уточнююче питання «Коли ви пішли [в колгосп] в 33-му, чи це вам допомогло голод пережити?» була відповідь: «Ой, та ми вже пережили голод, як те... Ми скрізь їздили... І все ото барахло було, я їздила міняла, і ото харчилися так» [4, с. 163–164]. Спливали у пам'яті респондентів і одноосібники, які намагались чинити опір радянській владі як своїм індивідуальним господарюванням, так і ціною власного життя. Важко сказати, чи такий акцент на тому, що колгоспникам було легше вижити, був пов'язаний з радянським трактуванням голодування винятково неколгоспників, чи дійсно колгоспники помирали нарівні з одноосібниками.

Серед опублікованих В. Ноллом матеріалів виділимо наступні: дві родини не вступили до колгоспу, намагались обміняти на їжу щось, але померли, а діти їхні пішли працювати в колгосп і вижили [4, с. 152]. Два свідка визнали, що до кінця третього року колективізації всі в селі вступили до колгоспу, бо «довше було неможливо стояти осторонь і залишатися живим» [4, с. 153]. Багато дітей одноосібника «вимерли» [4, с. 152]. Є. Дишлюк почала розповідати про голод, відповідаючи на питання про переживання батька через відмову вступити до колгоспу: як «по третій категорії батько не виконав хліба, а що ж уже виконать, як його вже немає, забирали під мітлу, потому з голоду померли через то, що забрали геть до грама та десь одправили» [4, с. 160]. Г. Корнієнко записала оповідь про голод у контексті питання про те, чи всі записалися до колгоспу від респондентки Г. Замогильної: «Були такі, що в 33-й год від голоду попухли, а якщо б в колгосп пішли, то були б живі» [4, с. 161]. Вона ж запитала, чи багато людей померло в «голодовку», а респондент П. Худик відповів, що багато: «... ті, що не йшли в колгосп – померли» [4, с. 170]. У розмові з В. Борисенко співбесідниця зазначила, що люди вмирили, бо не вступили до колгоспу [4, с. 151].

У відповідь на питання про харчування одноосібників респондентка відповіла: «У 32–33-му їжі не було». – «З чого ж вони жили?» – «Дома що було. В нас мало таких було, що не пішли в колгосп» [4, с. 170].

Наступним чинником, який спричиняв пригадування голоду, став мотив обшуків, який загалом присутній у наративі респондентів. Проблемаю для дослідника є те, що іноді обшуки пов'язують з початком колективізації, а іноді не уточнено кон-

текст, у ході якого вони відбувалися [див.: 4, с. 146, 147, 149, 152, 174–181]. За нашими підрахунками, 11 респондентів з 32-х згадують про обшуки саме у контексті голоду як причину та початок голодування [див.: 4, с. 187–194].

Дев'ять респондентів як на причину голоду вказали конфіскацію владою «майже всіх продуктів харчування, приватної худоби і птиці» [4, с. 187]. Респондентка, відповідаючи на питання про колективізацію, згадує про обшуки в 1932–1933 рр. і конфіскацію в колгосп вилученого [4, с. 149]. Кілька опитаних вважали, що продукти і зерно цілеспрямовано не вилучались [4, с. 182].

Наратив про голод виринає у контексті згадок про «буксири»: «...у 30–33-му году люди почали мерти, бо ходив «буксир» – комсомольці оці... То страшне було. Це мені батько як почне розказувать, посідаємо на печі, каганців засвітим, насіння мати насмажить, і то сідаємо, пучками лузаємо, а батько нам розказує яка житуха була» [4, с. 191].

Трапляються намагання оцінити причини голоду. Три респонденти зазначили, що погодні умови не створювали проблем з врожаєм. Двоє вказали на примус до вступу у колгоспи за причину голоду. Один акцентував увагу на тому, що «забрали насінний фонд, забрали те, що мали сіяти, це просто прирекли людей на голодну смерть» [4, с. 187].

Не оминули увагу інтерв'юєрів сільські активісти. Респондент, згадуючи їхні прізвища каже, що він їх не пам'ятає, але «що цікаво, майже всі вони в голодні роки померли» [4, с. 145–146].

В. Нолл «вираховував» деяких активістів часів Голодомору за відповідями. От як пояснює про причину голоду Т. Кушнір: мало було засіяно зерна, мало людей вступило до колгоспу, а це заважало нормальній економічній діяльності останнього. Тут бачимо чітку трансляцію установки радянської влади на пояснення «труднощів з продовольства». Інший активіст 1930-х рр. Н. Побережник підкреслив, що жодна людина не померла з голоду в його селі, бо колгоспники тяжко працювали і були забезпечені їжею. Упорядник зазначив, що відповіді П. Побережника «на окремі питання не були абсолютно щирими та відвертими» [4, с. 182].

Семеро респондентів згадують про смертність в селі, процедуру похорон (сумнозвісний візок для збирання трупів і навіть ще живих) та місця масових поховань [4, с. 183]. Про смерть батька у «голодовку» респондентка розповіла у відповіді на питання чи хотів він іти до колгоспу й тут

же спом'янула померлих у ті роки мачуху, сестру, брата, невістку, чотирьох їхніх дітей [4, с. 191]. Інша респондентка на уточнююче питання, чи багато людей померло в голодовку, відповіла: «Багато, дуже багато, було багато пухлих і повмирало багато» [4, с. 241]. Слова «багато», «стіки людей вмерло» звучать в багатьох оповідях [4, с. 193–194].

З-поміж свідчень є три оповіді про канібалізм. Лише одна з рефлексій була викликана прямим питанням інтерв'юерки Г. Корнієнко, а решта дві виникли спонтанно [4, с. 183–184, 185].

Питання стратегії виживання селян, на жаль, мало артикулювалося обома сторонами. У відповідь на питання: «Як селяни вижили?» В. Борисенко почула, що завдяки корові, яку купили незадовго до трагічних подій 1932 р. Інша очевидиця голоду пояснила Л. Лихач-Нолл: родина врятувалася лише тому, що чоловік працював на заводі в Харкові. Ще одна жінка свідчила, що 1932 р. втекла в Одесу [4, с. 182, 184].

Де-не-де респонденти у відповідь на питання: «Де вони перебували під час голоду?» згадували про вступ до радгоспу як шанс вижити. Серед членів нового утворення не було жодного померлого, а довкола в селі помирили. Жінка розповіла, що вона мешкала в радгоспному бараці, і її батько, повертаючись від неї, помер дорогою додому через голод [4, с. 182].

Показово, що лише кілька респондентів згадують про сурогатну їжу, яку вживали під час голоду [4, с. 183]. З часом, коли масив усноісторичних джерел буде доповнюватися усе новими і новими свідченнями, номенклатура того, що доводилося вживати в їжу буде значно доповнена [див., напр: 2].

Усні свідчення, зафіксовані командою В. Нолла, відкривають унікальну можливість побачити, як через шістдесят років травматичний досвід проживання голоду гостро давався взнаки. Відповідаючи на питання про зовсім інші аспекти свого життя, респондент відчував потребу поділитися із інтерв'юером своєю пам'яттю. І це не була пересічна оповідь про нестачу певних харчів.

Згадку про голод містить відповідь респондентки на питання про продаж виробів домашнього виробництва: «Во-первых, тридцять третій год, дак міні він був тяжолий, шо неважможин був – в мене було дитя, а голод тут скочив, так крепка трудно було» [4, с. 221–222]. Голод спонукав людей до девіантних дій, зокрема крадіжки: «Крали ... Це у 33-му це простітельно було, шо за сім колосків і судили, і в коморі запирали. А після

того не було» [4, с. 241]. Г. Корнієнко поставила питання, чи не ходили хтось з родини респондента в найми, а натомість у відповідь отримала наратив про голод: «У найми не ходили. Батько вмер у 33-му, як голодовка була... В 33-м багато повимирало» [4, с. 162].

Пригадування про голод присутні у розділах книги, присвячених, зокрема, розвагам і ритуалам до і після колективізації, занепаду громадянського суспільства: підсумки. Респондентка так описує весілля 1930-х рр.: «Під голод було нічого не було, глухе село. Багато людей померло, сім'ї зовсім повимирали... А до голоду співали весільні пісні» [4, с. 405–406].

Інтерв'юер хотіла дізнатись, чи ходили під час голодовки запрошувати на весілля, очевидиця голоду відповіла: «Тоді ніхто не ходив, бо голод був, ні з чого було і свадьбу гулять» [4, с. 407]. На питання, чи в «в голод» були весілля, респондент відповів, що «...в голод вони женились, заміж йшли в землю ото. Мерли люди» [4, с. 474].

Одна респондентка використовує формулювання, відповідаючи на питання, чи пам'ятає вона голод: «Чом же його не пам'ятати, як я сама трохи не здохла» [4, с. 191].

Наведемо тепер кілька прикладів опитування, коли, на нашу думку, інтерв'юери не доклали зусиль для подальшої розкриття теми голоду.

Тележурналістка А. Палагнюк поставила питання про організацію колгоспу, і почула оповідь про те, що батько не працював у колгоспі, хоч і записався (він влаштувався на цукровий завод), «нас спасло в голодні роки, бо на заводі батько получав пайок» [4, с. 168]. На жаль, не було уточнено інтерв'юером, коли були ці голодні роки і чому саме пайок врятував родину, куди поділася їжа з обійстя родини.

Інтерв'юер В. Паскаленко запитав, чи десь приблизно до 1933 р. протримались одноосібники до вступу до колгоспу. Респондент сказав: «А тридцять третій год – уже й не треба й говорити» [4, с. 167]. Тут інтерв'юеру треба було би уточнити, що такого сталося в 1933 р. (чи всі були в колгоспі, чи голод всіх туди загнав). До того, варто було би надати право респондентові самому окреслити хронологічні рамки цього явища.

Інтерв'юерка Л. Лихач-Нолл поставила питання про причину голоду у 1933 р. Респондент відповів: «Воно тоді, знаєте, зробили так, щоб люди в колхоз, не дали хліба, щоб пішли люди в колгосп». Він також розповів, що більша частина його родини померла в 1930-х рр. [4, с. 157, 161]. Інтерв'юер мала би уточнити, за яких саме обставин це сталося.

Інша інтерв'юєрка А. Палагнюк не допомогла респондентці своїми запитаннями розмежувати два голоди (1933 та 1947 рр.). Очевидиця голоду розповідала про два голоди і про те, як вона їздила «в Западну» [4, с. 188], а така поїздка була можлива лише повоєнні роки.

Є приклад і неохочого пригадування голоду, коли респондент на перше поставлене питання про те, чи був голод, відповів, що це «діло політичне». Тоді інтерв'юєрка Л. Лихач-Нолл поставили наступне питання: «А скільки людей загинуло?» та отримала відповідь: «Трохи не всі». Показово, що свідок тих подій потроху починав говорити про голод в селі, проте постійно підкреслював, що це справа політична, інтерв'юєр сам мав би знати, чого його Сталін зробив, але при тому повторював: люди знали, що «це голодовка зроблена в Україні» [4, с. 189].

Висновки. У наративі очевидців голоду, опитаних у першій половині 1990-х рр., нам вдалося умовно виділити вісім змістовних блоків: 1) колгосп та одноосібники; 2) обшуки; 3) причини голоду; 4) активісти; 5) смертність; 6) канібалізм; 7) стратегії виживання; 8) їжа.

Розглянутий наратив, що є одним із найбільш ранніх публічних свідчень селян про страхіття Голодомору, цілком співставний з іншими усно-історичними джерелами, записаними у пізніші роки на різних теренах. Повсюдно звучать теми примусу до вступу до колгоспу, подвірних обшуків активістами та вилучення продовольчих запасів; опухання, похорону померлих за межами

цвинтаря, у братських могилах, без дотримання обрядів і навіть без трун; організація радгоспів та отримання пайків як стратегії виживання; сурогатної їжі та людодства; рефлексії над причинами голоду (заперечення факту несприятливих погодних умов, конфіскація харчів, заганяння до колгоспів).

Варто підкреслити: в колективній пам'яті саме 1933-й рік маркується як рік голодової катастрофи. Термін, що вживається на описування подій, – «голодовка», – цілком корелюється з усноісторичними джерелами.

На тлі пасивної підказки з боку інтерв'юєрів про трагічні події 1932–1933 рр. в Україні, зафіксований наратив у проекті В. Нолла не є таким розлогим, як у інших тематичних частинах. Важливо інше: респонденти раз по раз самі починали ділитися трагічним досвідом проживання голодом. Тим вони засвідчували укоріненість досвіду виживання, біль від втрати близьких людей, потребу донести свою історію про трагедію 1932–1933 рр.

Досвід команди В. Нолла довів, що немає переконливих підстав, аби говорити, що люди пригадують події невірною, і ненавмисно або свідомо спотворюють свої свідчення. Формальне використання питальника може змістовно звузити відповіді респондента й, водночас, питання-підказки, можуть стимулювати пам'ять очевидців тих подій. Проте спонтанна, іззовні нічим не «підживлена» інтерв'юєром розповідь респондента надає достовірні свідчення.

Список літератури:

1. Бріцина О. Сучасні аспекти методики збирання народної прози. *Народна творчість та етнологія*. 2003. № 4. С. 24–34. URL: <https://nte.etnolog.org.ua/arkhiv-zhurnalu/2003-rik/3/>
2. Їдло 33-го. Словник голодомору / зібрав і упорядкував О. Різників. Одеса : Вид-во «Юридична література», 2003. 81 с.
3. Касьянов Г. Dansemacabre: голод 1932–1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії (1980-ті – початок 2000-х) / НАН України. Інститут історії України. К. : Наш час, 2010. 271 с.
4. Нолл Вільям. Трансформація громадянського суспільства: Усна історія української селянської культури 1920–30-х років. Київ : Родовід, Центр досліджень усної історії і культури, 1999. 559 с.
5. Пастушенко Т. До створення Української асоціації усної історії. *Український історичний журнал*. 2007. № 3. С. 230–235. URL: http://resource.history.org.ua/publ/journal_2007_3_230
6. Пастушенко Т. Онлайн-архів інтерв'ю очевидців Великого Голоду в Україні 1932–1933 рр. «Трансформація громадянського суспільства: Усна історія української селянської культури 1920–30-х років». *Український історичний журнал*. 2016. № 1. С. 214–216. URL: http://resource.history.org.ua/publ/UIJ_2016_1_18
7. Про Центр дослідження української спадщини – програма усної історії. URL: <http://drc.usask.ca/projects/pcuh/transformation/ukr/about.php>

Boriak T.H. ORAL HISTORY OF THE HOLODOMER IN THE PROJECT «TRANSFORMATION OF CIVIL SOCIETY»: REMEMBRANCE OF THE GREAT FAMINE IN THE 1990s

The article examines the work of a group of ethnologists and historians as a result of a large-scale project led by American anthropologist William Noll in 1993–1995 in Ukraine. Accumulation of Holodomor oral history sources took place in several ways: transfer of testimonies written by survivors or interviewing with the goal of getting oral history source about the famine. The earlier such oral history project was launched, the more valuable are the sources because in this case teenagers or adults told about their experience of living through the famine, not little kids. That is why W. Noll's project about transformation of Ukrainian villages is very important, because it took place in 1933–1995. Taking into account that the famine was not included into a set of necessary questions, testimonies, received during that interviewing, indicates how deeply memory about the famine has been rooted among Ukrainian peasants, because they mentioned famine during talking about other aspect of peasant life. Another factor that increases meaning of testimonies is interviewing during the first half of 1990s when there were not much data about the famine in information space. The article analyzes in which context eyewitnesses mentioned about the famine. What was content of oral history? How similar are interviews written during this project to interviews written during other Holodomor oral history projects? The author points out 8 content blocks (collective farms and individual peasants; searches; the reasons for the famine; activists; mortality; cannibalism; strategies of survival; food). Analyzed oral history indicates similarity to narrative of other oral history sources, published over the next years. The research also analyzes methodical aspect of organization of interviews. The author points at importance of cooperation of interviewer in a talk. There are examples when he/she did not ask clarifying questions. As a result, whole layers of information about the famine were not received. The author stresses that such frequent mentions of famine during interviews about other topics indicate about traumatic experience of living through the Holodomor.

Key words: Holodomor, oral history, W. Noll, 1990s, interview.